

Милорад Јеврић¹
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српску књижевност и језик

УДК 821.163.41.09 Крстић А.
821.163.3.09 Крстић А.

АНЂЕЛКО КРСТИЋ КАО СРПСКИ И МАКЕДОНСКИ ПИСАЦ

Поједина књижевна дела или читави опуси углавном припадају једној националној књижевности, али није увек тако. Некада ваљани писци припадају двома, трима или четирма књижевним корпусима, па се о њиховом делу грабе две или више страна у разним књижевним споровима. Када нема спорова, онда одређено дело или писац у целини обично својатају две стране, без да се око тога сукобљавају, сматрајући његове вредности неким заједничком и неспорном духовном тековином. Тако је и са књижевним делима Анђелка Крстића, које припада и српској и македонској књижевности. Крстић је своја дела, приповетке, један роман и једну драму, писао на српском језику, борио се за српске политичке идеале, и никада није променио своје српско презиме. Тематика која је обрађивана, прототипове које је уносио у своју литературу потичу са македонског терена, тако да по томе он припада и македонској литератури. Када се сви релевантни елементи ове књижевне егзистенције извагају, она више припада српској књижевности, али је неспорна и Крстићева делимична припадност македонској литератури

Кључне речи: Двојна или тројна припадност писца, реализам, модернизам, српска књижевност, македонска књижевност, роман, приповетка, драма, интерференција жанрова.

Књижевно дело Анђелка Крстића припада првостепено српској књижевности, али оно једним делом својих значења и садржаја припада и македонској књижевности. Постоје писци који припадају и трима књижевностима. Такав је био Коста Рацин који је најпре (и највише) писао на српском, најважнија дела писао је македонском (*Бела свитања*), али је неколико песама испевао и на бугарском језику. С обзиром да је нека важнија дела објављивао у Хрватској, по томе се може судити да делимично припада и хрватској књижевности. Још је карактеристичнији случај са Љубеном Каравеловима који припада четирма националним књижевностима, руској, бугарској, српској и румунској јер је у свима овим државама живео и деловао. Док је боравио у Србији (непуне две године, 1867-1869), на српском језику

¹ jevricmilorad@yahoo.com

штампао је пет приповедака и неколико теоријских и пропагандних чланака, а онда дошао у сукоб са владајућим режимом и склонио се у Румунију где такође развија своју списатељску активност. И када се поједини национални корпуси свађају и препиру око тога чији је неки писац, можда је за тог аутора то и добро јер је то једна од снажних потврда његовог високог уметничког домета. Када је реч о националној и књижевној припадности Анђелка Крстића, између Срба и Македонаца нема неких већих оспоравања у том смислу, јер је углавном јасно да је то писац српске националне оријентације, српскога језика и српског имена и презимена, али да се може посматрати и као македонски писац је је у својим делима говорио углавном о људима и проблемима са македонског терена. Ту двојну националну и књижевну припадност можда је најбоље осетио Слободан Јовановић када је за њега рекао: „По личном свом националном осећању и по језику којим се служио за своја књижевна саопштавања, Анђелко Крстић је српски писац. По средини, међутим, коју описује, по менталитету, а исто тако и по својој етици Анђелко Крстић је неоспорно македонски писац“ (Јовановић, 1954: 437–446).

Једна од главних особина нашег реализма био је његово просторно ширење од периферије ка центру и од центра ка периферији. Међутим, први српски реалисти су, заправо, као писци и настали баш на периферним просторима Српства (Ј. Игњатовић, С. М. Љубиша), у још неослобођеним покрајинама ондашње Аустро-Угарске. Оба ова писца поникли су и стварали своја дела у време и на просторима под аустроугарским царством; у чијим оквирима је ипак било нешто више слободе и напретка него у осталим покрајинама које су се налазиле под турском феудалном тиранијом. Уосталом, друштвене и националне идеје о слободи, демократији, те нови књижевни програми, научна сазнања и технички проналасци код нас су, углавном, стизали са Запада, не искључујући при томе ни Русију на Истоку, која је, као најважнија словенска земља, имала огроман културни утицај на остале словенске народе, првенствено Србе. Зато су српски реалисти добијали отуда своје подстицаје, највише из француске и руске књижевности, али су путеви и носиоци тих идеја ишли углавном преко територија под аустроугарским царством. Ни са претходном књижевном епохом, романтизмом, није било друкчије, језгро српских романтичара развијало се такође у Србском Војводству (данашња Војводина) – *лирски романтизам* (Бранко, Змај, Јакшић, Л. Костић); док се на јужним деловима Српства (тадашња малена Црна Гора, па и Херцеговина) развијао претежно *епски романтизам* (Његош, Сарајлија).

Са дефинитивним ослобађањем и међународним признањем (1878) Србија и Црна Гора (али и Румунија) не само да су постале слободне државе, него су и видно прошириле своје територије и постале матице за даље ослобађање, како неослобођених покрајина Српства, тако и за целовито осло-

бађање осталих јужнословенских и бакланских народа од туђинске власти. Тадашња Србија и Црна Гора постале су важни политички, економски, културни и књижевни центри, погодни за развој и напредак друштва, за привлачење многих људи (и писаца) из још неослобођених крајева – да у њима бораве, напредују, учествују у јавном животу, а неки од њих и да стечена знања и искуства понесу са собом натраг у роди крај, покушавајући да тамо остваре оно што је већ постигнуто у напреднијим матицама српског народа. Београд и Цетиње, уз још неке наше градове и културне центре, постају и главна средишта писаца српског реализма у којима се националне идеје постепено смењују социјалним програмима и револуционарним покретима. Тамо где још владају туђински системи, остало је још много услова за романтизам, па јављање реализма у рубним српским покрајинама још доста касни. Тако је било у Македонији и на Косову и Метохији, где су се јавили два значајна писца, Анђелко Крстић и Григорије Божовић, који су, сваки на свој начин, проширили просторно и тематско поље наше нове књижевности. Иако са знатним успоравањем, књижевна дела ових двојице писаца видно су обогатила ризницу српске реалистичке књижевности, те се она у неким важним, али закаснелим рукавцима, временски протеже све до Другог светског рата. Књижевно стварање ових двојице писаца одвијало се некако паралелно и трајало, уз мање прекиде, скоро читаве прве четири деценије XX века. Они су започели своју књижевну активност у освит XX столећа, у време развијеног реализма, па иако у њиховом делу има примеса и неких других стилских опредељења, они се нису ни могли развијати изван главних оквира реалистичке књижевности. Када су пристигли њихови први значајни књижевни плодови, Скерлић је још био жив, па је у *Историји нове српске књижевности* наслутио да се овде ради о два веома значајна будућа писца:

„У српски културни и књижевни живот улазе и крајеви који у њему никако нису били представљени. Још пре рата 1912–1913. почели су јављати писци из Старе Србије и Македоније, међу којима заслужују пажњу два приповедача, Старосрбијанац Григорије Божовић и Македонац из охридског краја Анђелко Крстић. Пре сто година у српској књижевности су радили искључиво православни писци, као што су и читаоци били искључиво у православном делу нашега народа. Од половине XIX века дошли су и католици, као Никола Томазео, Матија Бан, Медо Пуцић. Исто тако у данашњој српској књижевности има писаца католика, као Марко Цар и Иво Ћипико. После католика, у српску књижевност улазе и национално освештани муслимански Срби из Босне и Херцеговине. (*Побратимство*, песме Омер-бега Сулејманашашића-Скопљака, Османа А. Ћикића и С. А. Карабеговића, Београд, 1900; *Ашкалије*, Османа А. Ћикића, Мостар, 1903; *Пјесме* Авда Хасанбегова Карабеговића, Београд, 1902, Сомбор, 1903 и 1904.) Велики сан Доситеја Обрадовића, који је више од сто година чекао на своје остварење, сада почиње бивати јава“ (Скерлић, 1953: 427–428.).

Скерлић је Крстића назвао Македонцем, иако се овај називао Србином, презиме му је било чисто српско, писао је само српским језиком, а од Срба је добијао и највиша признања и књижевне награде. С обзиром на цео текст и контекст претходно цитираног пасуса, очигледно је да наш историчар под тим појмом није подразумевао националну већ само регионалну ознаку, јер се објективно не види никакав разлог да Крстићево дело без запрета, као такво, потпуно не уђе у српску књижевност. Крстић је, додуше, тематику за своје приповетке и опширни роман *Трајан* налазио на македонском терену, већина обрађених ликова је са тог простора, али он ипак потенцира само посебну проблематику одређеног ужег краја, села Лабуништа и струшког округа на југо-западу Македоније, па се приказани живот и његов животни простор морају схватити знатно редукованије – као омеђена регионална или покрајинска књижевност, што и јесте један од основних видова јављања нашег реализма. Уосталом, стварање посебног националног идентитета Македонаца у оном времену било је врло флуидно, нерегулисано и могло се потенцијално развијати у више праваца. Једна од озбиљних опција могла је бити утапање у српски етнички, државни и културни поредак, што је делимично и остваривано у времену од 1918. до 1941. године.

Друштвено-историјски, политички и национални контекст. Јован Цвијић, научник светског формата и највећи географ и етнограф на Балкану, назвао је националну неодређеност словенског становништва у Македонији „флотантном масом“ која се, свакако, могла развијати у више праваца, ка српском, бугарском, грчком или посебном – аутохтоном националном бићу. Поједини крајеви у Македонији предљачили су у појавама одрођавања и турчења, а нарочито су се у томе истицале жене: „Нигде у централном типу нису жене тако често напуштале своје домове, одбегавале Турцима и при-мале ислам као у Мариову“ (Цвијић, 1991, 445.) Судбина малих народа увек је и била да осцилирају између значајнијих спољних сила, да се повијају, утапају у шире колективитете, или пркосно самостално опстају, најчешће уз огромне жртве, у својој индивидуалности и посебности. Македонија, Косово и Метохија били су простори српске средњовековне државе који су најдуже остали под Турцима и најкасније се ослободили од њих. За време ропства под Турцима становништво у Македонији није претило само већинско истеклоње него и тотална денационализација (десловенизација) од стране грчке цркве (фанариотски свештеници), хеленске културе и грчког језика. Чак су и неки најзначајнији македонски романтичари у првом периоду свога живота били на путу да потпуно постану Грци. Учили су грчке школе, писали на грчком и мислили као Грци. Најпознатији песник XIX века, Григор Пличев, звао се на грчком Георгиос Ставридис, а Рајко Жинзифов је био Ксенофон Синсиф. Македонски романтизам и препород у књижевности само су делимично зауставили ове трендове одрођавања, половишно утицали на стварање посебног националног идентитета, али нису својим снагама

довели до ослобађања од турске власти и ствартања самосталне националне државе.

Македонски народ се није ни могао сам ослободити од турског царства, као што се појединачно нису могли у потпуности ослободити ни други балкански народи. Први српски и Други српски устанак довели су до слободе централне делове српског народа, Црна Гора је нешто касније успела да се коначно дочепа слободе и осамостали, али потпуно сламање турског царства и његово протеривање са већине балканског полуострва било је могуће само удруженим напорима више балканских држава (Србија, Црна Гора, Грчка, Бугарска), што је и остварено у Првом балканском рату (1912). Македонски народ је сам покушао да се ослободи турског ропства и подигао Илинденски устанак (1903), али је он захватио само један ужи крај Македоније, градић Крушево са околином, да би убрзо потом био у крви угушен. Вардарску Македонију су од турског ропства ослободиле Србија и Црна Гора, те је ова територија припала Србији, а услед неслагања са Бугарском, која је такође увек претендовала на ове просторе, дошло је до Другог балканског рата (1913), у којем је Бугарска поражена. Мањи број Македонаца је ипак учествовао у балканским ратовима на страни Срба. Међутим, неки Македонци су долазак српских трупа доживели као поновну окупацију, један је окупатор, тобоже, само замењен другим. Ипак, нису сви доживљавали нову српску власт као окупаторску. Поновни долазак блиске словенске и хришћанске државе на ове просторе био је поздрављен од већег броја становништва, међу којима је био и Анђелко Крстић. Штавише, он је лично и учествовао у српској војсци и борбама за коначно ослобођење од вековног непријатеља. Да српска управа над Македонијом није била окупаторска индиректно потврђује и сам развитак њене књижевности. За време несносног терора турских власти развијао се национални романтизам и бунтовна књижевност; у време српске државне управе над Македонијом прешло се са националног романтизма и борбе за укупни препород друштва на социјалну књижевност и ширу реалистичку подлогу у уметности. Прелазак на реалистичку литературу социјалног смера могао се одвијати само у релативно задовољавајућим националним и државним оквирима.

На тим таласима друштвених и историјских кретања деловало је више македонских писаца и песника у периоду између два светска рата. То је такозвана социјална књижевност у којој се посебно развијала драма и поезија, а било је и озбиљних покушаја писања романа. Анђелко Крстић је управо тада објавио свој роман *Трајан* (1932) на српском језику. Драмски писци Васил Иљоски, Антон Панов и Ристо Крле почели су да пишу своје драме најпре на српском језику, да би потом прешли на локалне дијалекте, угледајући се притом на неке српске писце као што су Нушић, Сремац и Станковић. Од тих локалних говора и дијалеката створен је тек после Другог светског рата македонски књижевни језик. Између два светска рата стварају

своју поезију и два најпознатија македонска песника, Коста Рацин и Коле Неделковски. Рацин све до 1936. године пише на српском језику, који Хрвати зову хрватским, јер су они за свој књижевни језик узели Вуков штокавски дијалекат ијекавског типа, а Рацин је баш на њему писао своје бројне песме, приповетке и есеје. Већина књижевних ствари Косте Рацина и написана је управо на том језику. Своје најпознатије дело на македонском језику, збирку песама *Бели мугри (Бела свитања)* објавио је у Самобору код Загреба тек 1939. године.

Тематски и садржајно, сродно овим драматичарима и песницима, било је и дело А. Крстића, али је према књижевним врстама оно било знатно друкчије. Крстић је највише писао приповетке, те један велики роман (*Трајан*), па се по томе битно разликовао од осталих писаца у тадашњој Македонији и био знатно ближи српским реалистима. Тим пре што он није прелазео са српског на македонски и све што је написао било је углавном на српском језику и објављено у српским часописима и издавачким кућама. Због свега тога Крстић готово у потпуности припада српској књижевности и српском националном опредељењу, а сличних примера није било мало у међуратном периоду, па ни после њега. На македонски језик Крстићев роман *Трајан* преведен је тек 1987, тридесет пет година после ауторове смрти.

Анђелко Крстић (1871–1952) рођен је у селу Лабуништу, удаљеном петнаестак километара од Струге, у сиромашној сеоској породици. Рано се упутио животним стазама печалбара, највише ка Београду, где је завршио учитељску школу, па потом постао учитељ у свом родном крају. Крстићеви преци потичу негде из околине Скадра, а тамо су, зна се, од словенских житеља углавном живели Срби. Отац га је 1879. довео у Београд, па је мали Анђелко најпре био млекација, а послуживао је помало и свог учитеља Милоша Војковића, који је имао кућу на Палилули, тик до куће велике песничке породице Илић, те је тако овај наш будући писац био у прилици да види и упозна синове Јове Илића, Милутина, Драгутина, Војислава и Жарка. Основну писменост је стицао уз напоран рад и служење у очевој млекацијској радњи. „Иако уморан, палио бих свећу и прочитавао своје читанке и по коју књижицу,“ каже Крстић у својим аутобиографским исказима. Оженио се непознатом девојком врло рано, у осамнаестој години, оном коју су му родитељи изабали. До балканских ратова радио је као учитељ у Југозападној Македонији. Наставу је изводио на српском језику, а таквих школа, које је још за време Турака оснивала Србија, било је више на овом терену. Када у избили ратови, он се одмах укључио у српску војску, несебично учествујући у ослобађању од вишевековног ропства. За време Првог светског рата у редовима српске војске прешао је Албанију, дошао до Крфа и Солуна. Након успешног пробоја Солунског фронта Крстић је демобилисан и упућен поново за учитеља у родни крај, где ради све до пензионисања 1925. године. Као седамдесетогодишњак, Други светски рат је, попут Ива Андрића, у целини

провео у Београду. Задње године живота проводио је у родном селу Лабуништу, где је и умро 6. маја 1952. Ту је и сахрањен. У Београду је живео више силом прилика, по послу, учењу, склањајући се у старости од невоља и рата. У старости више је волео свој родни крај. О томе је у једном писму (12. X 1924.) оставио упечатљиво сведочанство:

„Београд, за мене, не! ... Желим га давно: да га видим, да прођем некојим његовим улицама где сам провео детињство, – доба снова и безбрижности, од седме до деветнаесте године, али у њему живети од сада, доцкан за мене. И млада биљка кад се пресади са свога тла, болује; стара, ако се не осуши, брзо окржљави.“

Књижевно дело Анђелка Крстића није много обимно, али што се тиче приповедака, њих је написао већи број и многе се налазе расуте по разним часописима и листовима. Један део њих одабрао је за своју прву збирку под насловом *Приповетке* (1932). Те исте године објавио је свој једини, али опширни роман, *Трајан* (1932), који представља круну његовог уметничког рада. За живота издао је још једном своје приповетке, сада под насловом *Приповетке*, књ. 2. (1951). Написао је и једну драму *Заточници* (1937). У години смрти (1952) у Македонији је објављена једна његова мала збирка од свега шест преведених приповедака под називом *Нема пауза*, а роман *Трајан* на македонском је, како рекосмо, објављен у два тома тек пред крај XX века.

Као књижевник Крстић је почео писати и објављивати своја дела у време високог реализма, на самом почетку XX века, што значи да је он углавном поникао у оквирима поетике реализма из које није излазио до краја стваралачког живота. Када је објавио своја најважније приповетке и роман *Трајан*, у периоду између два светска рата, не само да је главна епоха српског реализма била завршена, него је било завршено и „златно доба“ српске модерне (Палавестра, 1995: 3), па је појава једног чисто реалистичког дела у том контексту била анархронизам, али с обзиром на историјску и друштвену ситуацију у Македонији, она је била сасвим законита и природна. И сам Коста Рацин писао је у то време своје реалистичке и револуционарне песме, да би посебно у критичким радовима темељно говорио о реализму. Рацинов чланак *Реализам Анђелка Крстића* не само што указује на реализам као темељну одредницу Крстићевог *Трајана*, него се може се сматрати и програмским текстом Рацина као песника. Укупна књижевна активност тих година у Македонији била је реалистички усмерена и превасходно се бавила социјалним, лирским, али и револуционарним садржајима. Оваква ангажована тематска и идејна настројеност нарочито је важила за Рацинову поезију, док је револуционарна компонента код осталих писаца, а нарочито код Крстића, била сасвим незнатна.

Реалистички контекст. Крстић је био у живом контакту са многим српским реалистима, између његових приповедака и дела неких других срп-

ских релиста постоје бројне везе, сродности или мање подударности. Али се он у раној фази свога стварања, када је писао поезију, доста неуспешну, угледао и на наше романтичаре, на Радичевића, Змаја и Јакшића, док су прозни радови имали подстицаје од Глишића, Веселиновића и Лазаревића. Неки критичари доводе Крстићево дело у везу са Домановићем и Матавуљем, док се веће подударности могу пронаћи тек у његовом поређењу са Станковићем. У првим фазама стваралаштва, када је Крстић писао у знаку фолклорне приповедне прозе, њему су као узор више служили Јанко Веселиновић и Милан Ђ. Милићевић, а касније и Светолик Ранковић. Ранковићева *Сеоска учитељица* помиње се у роману *Трајан* (учитељ Дојчин) као дело које говори о истим проблемима са којима се сусреће и Крстићев јунак. Живо осећање и разумевање за улогу патријархалне заједнице у животу народа повезали су га и са делом Лазе Лазаревића. Слободан Јовановић је ту повезаност два писца објашњавао сличним методолошким принципима и неким подударним биографским детаљима:

„Лазаревић је, по моме осећању, био велика симпатија Анђелка Крстића. Лазаревић је у време кад је Крстић боравио у Београду био у пуном свом сјају. У своме роману Крстић је Трајану одредио да сваког јутра носи млеко у кућу др Лазаревића, која је уосталом била на неколико корака од радње Крстићева оца. Са Лазаревићевим делом се, ја претпостављам, Крстић вратио у завичај; од Лазаревића је Крстић научио да приповетку треба дуго носити и још дуже клесати, од Лазаревића је могао добити потврде да се не треба стидети предане љубави према својој породици и строгим али великим законима патријархалне цивилизације; Лазаревић је исто тако могао ојачати у Крстићу хуманистичка расположења, која су у њему, Лазаревићу, у своје време, свакако ојачали Дикенс и Доде.“ (Јовановић, 1954: 437–448)

Поред Лазаревића, Крстићу је био прилично близак начин приповедања Милована Глишића. На Глишићево дело *Прва бразда* и лик Мионе надовезује се лик Мине (*Из печалбе*) и Трајковице (*Печалбарева жена*). Крстићева приповетка *Три цванцика*, макар насловом подсећа на Глишићеву комедију *Два цванцика*, иако је Крстићева прича по мотиву и унутрашњој драматичности нешто ближа Кочићевој причи *Кроз мећаву*. Крстићева Трпковица из приповетке *Вечито дужни* неодољиво посећа на Марицу из Лазаревићеве приче *Први пут с оцем на јутрење*. Улога часне и храбре жене као чувара кућног огњишта и породичног гнезда с пијететом је додељена и једној и другој.

Косовски писац Григорије Божовић је најбоље осетио блискост Боре Станковића и Анђелка Крстића рекавши: „Анђелко Крстић је озбиљан дар, највећи дар са Југа. Већи, дубљи но сви други. Озбиљан и тежак дар. По тој тежини он је најближи Бори Станковићу. Дубоко захвата Анђелко Крстић, далеко сеже његова уметничка самодана тежња. Није он површан нити се

игра својим унутрашњим огњем...“ (Божовић, 1929: 11–12) Између Станковића и Крстића нарочито су велике сличности у описима положаја жене у патријархалном друштву. Крстићева *Печалбарева жена* и Станковићева *Покојникова жена* разликују се само по јачој социјалној мотивисаности ове прве, али су веома сличне по трагичности свог положаја и моралним оквирима који спутавају женску природу, макар што је вољно одрицање од љубавих изазова код Крстићевих ликова различито од оне присилне спутаности којом је изложена жена у Станковићевој прози. Жене разбуктале страсти, попут Станковићеве Софке, срећу се и код Крстића. У његовој приповеци *Овчарев грех* замamna лепотица Јана као да понавља Софкино понашање са малоумним Ванком. Када је у једној пастирској колиби очарала природог овчара Пеју, и готово насрнула на њега и његову мушкост, Јана се у последњем тренутку тргла и вратила свом достојанству, својој трагичној лепоти којој није било суђено да нађе достојног партнера. У Крстићевој приповеци *Прва ноћ* сретемо се и са мотивом удаје зреле и раскошне лепотице за малолетног дечака. То је и један од основних мотива Станковићеве *Нечисте крви*, где се Софка удаје за недозрелог Томчу. Обе ове лепотице дубоко у себи доживљавају свој промашени живот и бескрајно жале над својом испразном судбином. Оваквих додира, прожимања и подстицајних учинака између Станковићевих и Крстићевих дела има још и о томе би се могла написати једна читава студија, уз подсећање да су, упркос неким сличностима, ова два писца и веома различити и самосвојни. Њихове сличности и дубље сродности не умањују разлике које постоје између њихових уникатних уметничких дела.

Аутопоетички коментари. Крстић није много оставио аутопоетичких коментара, по чему је био сличан Гргорију Божовићу, његова ретка сведочења о сопственом делу и стваралачком поступку који је практиковао нестала су или су дата сасвим узгредно, у разговорима са неким новинарима и истраживачима његовог дела. Ипак, живећи доста дуго, мењајући средине и епохе којима је различито припадао, био је у прилици да понешто остави као осврт или коментар на своје дело и начин рада који је практиковао. Из тих коментара и подсећања сазнајемо да овај писац није трчао за помодним трендовима у литератури, да није хтео ни желео да буде модеран писац, него да се држао истине и своје родољубиве улоге; претресајући осетљива социјална питања, он се највише задржавао на ономе како спољни фактори утичу на људску душу и сав унутрашњи свет ликова које описује. Он је био национални и социјални писац која је претресао сва важна питања за појединаца и друштво у целини, не запостављајући богат унутрашњи живот својих ликова. Дакле, био је помало и романтичар, понајвише реалиста, а свакао и модеран писац у мери која је происходила из успешности сагледавања унутрашње света људи које је приказивао. А његова отворена поетика сажето је исказана следећим речима:

„Живећи и радећи у тој средини сурових и бездушних господара, поражених и потлачених наполичара, вредних и родољубивих печалбара и увек заинтересованих, лако савитљивих варошана, где су се туђински интереси наметали и долазили до изражаја, покушао сам, – иако далеко од културних центара и академија, – да разнолики живот и делање те средине ухватим и изнесем какви су у истини били и развијали се...“

Из овог објашњења јасно се види неколико ствари. Прво, да је Крстић поникао из епохе реализма, да се развијао у њеним оквирима и да је своје место до краја видео у њеном крилу; друго, да је посебно потенцирао социјалне теме, треће, да је социјално стално у уској вези са националним питањима, а да је ту увек предност давао сеоским људима који, за разлику од градских, имају више доследности и патриотизма, те су и његове симпатије увек биле на њиховој страни. Такође је видљиво да, не само што је писац био изван великих модерних центара и помодних књижевних праваца, него се није ни посебно трудио да им буде наклоњен, нити тежио да их дубље упозна. За нашег писца овај постојећи живот је био довољно богат и разнолик, па нема ни неке велике потребе за превеликим измишљањем и претераним угледањем на стране ауторе. Основни постулат Крстићеве експлицитне поетике јесте утврђивње истине, и по томе се он слаже са већиним ортодоксних реалиста. Осим тога, он на истину не гледа статично, већ динамично, у развоју, па онда ни истина није једном заувек дата, него се мења, трансформише, све у складу са покретачким силама у друштвеним, економским и историјским равнима самих догађаја. То би значило да се он увек залагао за дубље сагледавање стварности, да се борио за неку вишу истину, која не мора бити просто копирање стварности. Ако се ликови и ситуације посматрају у процесу сталних поромена и развоја, онда се ликови на почетку развојног циклуса и на његовом крају не подударују, већ често достижу у своју супротност или се остварују у више развојних фаза. Све то указује на сложеност Крстићеве експлицитне поетике, која се углавном поклапа са имплицитним резултатима оствареним у његовом књижевном делу.

Крстићева књижевна активност трајала је дуго, око четири деценије, и одвијала се доста интензивно, с прекидима само за време бројних ратова. Своја дела је почео да објављује у *Цариградском гласнику*, календарима *Голуб* и *Вардар*, те часопису *Дело*. Касније му је простор за поједине приповетке галантно уступао познати *Српски књижевни гласник*. Попут Петра Кочића, најпре је почео са писањем песама, али се врло брзо окренуо прозном стваралаштву и остао му веран до краја живота. И његове песме, као и почетничке приповетке, садрже доста идиличну слику села, где се преплићу љубавни мотиви са неким романтичким штимунзима и веселим бојама. Ту се налазе песме *На селу*, *У градини*, *На Јабланици*, у којима се варирају мотиви и манири које је овај невешти песник покупио из песама Војислава Илића и Бранка Радичевића, са доста придодатих елемената из народних

песама. У песми *На Јабланици* исписаће стихове на српском и македонском језику и једино њу по томе вреди забележити. Са песничког пута скренуће га уредник *Цариградског гласника*, др Михајило Вукчевић, захтевајући од Крстића да пређе на прозу. И сам Крстић, који је тада намеравао да штампа целу збирку песама, оцениће да је ова интервенција била оправдана и да су му песме биле невешто срочене. „Сад ми се чини да ми се иза сваке моје песме понешто кревेलји...“ признаће касније.

У неким песмама најављени су и мотиви које ће обрађивати и у приповеткама. Песмом *У печалби* обрађена је тема искушавања брачне верности услед одласка на печалбу, та иста тема понавља се у приповеци *Печалба*, а постоји и Крстићев ангажовани чланак *Печалбари*, у којем се он залаже да се ово друштвено зло што пре елиминише из живота његових земљака. Та прва фаза стваралаштва трајала је доста дуго, читавих десетак година, и у њој је, поред песничких искушавања, неких огледа о мучној стварности свога времена и краја у којем је живео, писац писао и фолклорне приповетке блиске народним причама или врло сродне оним приповеткама српских реалиста из протореализма.

Зрели период приповедања. Зрелији период Крстићевог стваралаштва настаје од 1911. године, када је у *Српском књижевном гласнику* објавио знамениту приповетку *Вечито дужни*. Ако је Крстића др Михајло Вукчевић преоријентисао са поезије на прозу и тако непосредно увео у озбиљну књижевност, велику афирмацију су му касније пружили Јован Скерлић и Богдан Поповић, објављујући му као уредници сваке године по једну приповетку (*Сеоски писмоноша*, *Печалбарева жена*, и *покојни Алија, лулар*). И то је трајало све до Великог рата, када настаје велика пауза и потпуна празнина у Крстићевом стваралаштву. Преко Скерлића и Поповића Крстић, као анонимни учитељ из далеког Дримкола, простора на извору Црног Дрима из Оридског језера, придружио се познатим српским писцима тога времена, Кочићу и Станковићу, Ћипику и Петровићу, те песницима Дучићу, Ракићу и Шантићу и другим сарадницима овог знаменитог књижевног часописа са почетка XX века. Занимљиво је да је Крстић сваке године објављивао обично по једну приповетку. Тако је било и пре и после Првог светског рата, када је само у распону од 1922. до 1927. објавио пет својих приповедака. Тада су настале неке од најзначајнијих његових уметничких творевина, *Јове наполичар* и *Подушје преживелима и изгладнелима*, у којима критикује централну власт из Београда због њеног нерешавања аграрног питања у Македонији. Већ са 1929. почео је објавивати делове свога романа *Трајан*, да би га као целину штампао 1932. године. Њима се придружују приповетке *Без тапије* и *Општински ђубретар*. У њима критика није упућена само управним властима, него и неким црквеним круговима – због њиховог лицемерног односа према сиромашним верницима.

Непосредно после објављивања свог капиталног дела, романа *Трајан*, у периоду 1934–1941. Крстић је објавио двадесетак нових приповедака, дра-

му *Заточеници* и неколико чланака о политичким и друштвеним приликама у његовом крају. То је био најплоднији период његовог стваралаштва. У периоду Другог светског рата и после њега Крстић је практично престао да пише. Када се све сабере, Крстић је укупно написао тридесетак доста добрих приповедака, један велики роман и једну драму, а то заиста није мало, с обзиром да је највећи део живота провео изван културних и књижевних центара, живећи у тешким временима и ратовима, а притом несебично био ангажован на остваривању националних и социјалних слобода српскога народа.

На почетку стваралачке књижевне активности Крстић је писао фолклорне приповетке, јер се наш писац бавио и скупљањем народних умотворина и описивањем народних обичаја. Те активности оставиле су видног трага на почетне стваралачке импулсе, а кроз сличне стваралачке фазе пролазили су и остали српски релести, па ни Крстић није у томе био изузетак. Неке од њих приповедака као да су преузете из арсенала какве збирке народних прича – са доста описа народне ношње, обичаја и обиља лирских песма које се провлаче кроз њих. Такве су *Беле покладе*, ближе одређене као *Црта из Охридског Дримкола*, приказ народних обичаја за време црквених празника и исказане потребе за праштањем и мирењем посвађаних суселана. Следе потом нешто опширније приче, *На Божић* и *Нова година*; у првој се приказује породична и празнична атмосфера у сиротињској кући која је остала без газде, у другој се говори о истим обредима и празницима, али у великој и богатој патријархалној задрузи, а на њеном челу је строга и неприкосновена баба Стојна, која се одлучно противи новим обичајима што их доносе печалбари са стране. Нешто друкчија је *Чича Пројкова женидба* у којој се детаљно говори о народном и црквеном саборовању после којег следи женидба маторог човека. Заплет се овде садржи од преваре, уместо за средовечног човека, младу удовицу удају за стара човека, али с намером да и сада покажу неке специфичне обичаје при женидби и удадби на селу уопште.

Прелаз од фолклорних мотива ка сложенијем заплету и богатијој радњи имамо већ у приповеци *Прва ноћ* у којој се млада и здрава девојка, пуна лепоте и снаге, удаје за незрелог дечака. Заплет је станковићевски, нуди се материјал богат за психолошка рударења, али се не иде толико далеко и широко као код Станковића у *Нечистој крви*. Све ове приповетке Крстић је објавио у првој деценији XX века. Овом кругу приповедака припадају и неке из најкаснијег периода: *Црвено јаје*, *Ускришња радост*, *Кад кукурек ниче* и *Њихов Божић*. Оне су настале после објављивања роман *Трајан*, у најинтензивнијем периоду Крстићевог стваралаштва, у четвртој деценији његовог развојног пута. У њима се писац вратио неким почетничким темама и опредељењима, као да је хтео да заокружи и обогати неке своје давно започете приповедне циклусе. Прича *Кад кукурек ниче* по основном мотиву

слична је *Чича Пројковој женидби*, с тим што се овде у женидбене послове увлачи и социјална мотивација и интрига симсара (проводације) који у свему томе види и свој материјални интерес. Дотично усложњавање мотива чини ову приповетку најбољом у кругу фолклорних приповедака. Тематика приче *Њихов Божих* сродна је претходним делима, али се новина састоји у томе што се овде жени печалбар који успева да заврши високе школе и да се ожени девојком из високих кругова; но разлике међу њима су непремостиве и извор су сталних несугласица, што ову причу чини помало драматичном и узбудљивом. Отуђење које влада међу младим супружницима постаје тежиште приповетке. Размажена јединица из богате грађанске породице стално назива свога супруга „сељаком“, па су контрастно приказана два света који се напросто не додирују.

Посебан циклус Крстићевих приповедака посвећен је времену неподношљивих зулума у задњим годинама турског царства, када је ослабила централна власт, те се јавили бројни пљачкаши, разбојници и узурпатори који су терорисали и убијали мирне сељаке и хришћанску рају. Дотичне теме обрађиване су и код романтичара. На овој тематици настао је чувени спев *Сердар* Григора Прличева. Његова романтичарска и патриотска реторика као да се настанила у једном делу приповедака Анђелка Крстића. Овамо припадају и приче *Склаф*, *Отмица*, *Без тапије*, *Јове наполичар*, *Мурио*, *Затис базибан* и *Вечито дужни*.

Значење речи *склаф* је талац, а у овој причи сина Трајана разбојници отимају мајци Јованици, па када га она откупи, продавши све што има, он измучен, ипак умире кроз неколико дана. Ова тематика додирује се са суштином поеме *Крвава кошуља*, Рајка Жинзифова, песника који такође припада романтизму. У *Склафу* отмичари су Албански разбојници. Њих писац представља избегавајући црно-белу технику, уочавајући код њих и многе патријархалне црте својствене осталим народима на Балкану. У *Отмици* мета отмице је млада девојка, чобаница Биљана, која је, претходно завезана косом за дрво, отргла се и потрчала своје стаду, а онда била покошена куршумима. Ова прича наличи на епску песму и садржи многе романтичарке акценте. Крстић је приказивао све народности свога краја и целе Македоније. Приповетка *Без тапије* посвећена муслиманском свету. Писац муслимане није негативно описивао и није их супротстављао хришћанима. Мотив ове приче је пљачка печалбара Ивана, који се после више година враћа у домовину и бива опљачкан од Суља. Но овај ће умно пореметити када буде турска власт замењена хришћанском, што је била и прилика да писац испољи извесна психоаналитичка интересовања при грађењу овог лика. У приповеци *Јове наполичар* по први пут писац испробава натуралистичке обрасце приче, представљајући крајњу беду и животињске облике експлоатације и мучења једног човека. Наполичар Јове и Бећир-паша су два контрастна лика које заједно веже неподношљиви спахијски систем за вре-

ме турског царства. Живот овог наполичара изједначен је са животињом, а писац продира дубко у социјалне и психолошке равни, које су овде дате испреплетано и нераздвојиво.

Прича *Мурџо* је нека варијанта Кочићевог *Јаблана*, но без угледања на познатог писца из Босанске Крајине. Пас Мурџо израста у симбол одбране од дивљих звери и злих људи. У овој причи Крстић је досегао симболистичку сажетост књижевног изражавања. Уметнички најуспелија у овом кругу приповедака јесте прича *Вечито дужни* којом је писац почео стицати знатну књижевну славу. Она се нашла у избору његових најбољих приповедака из 1932. године, а преведена је и на немачки језик. Мотивски се надовезује на *Склаф* и *Отмицу* и представља приказ израбљивања сиротиње од изелица и турских зулумџара. У њој лик жене (Трпковица Мирческа) израста до херојине и мученице која непоколебљиво стоји на бранику породичног дома и људске части. Све ове приповетке приказују време задњих година ропства под Турцима, национални и социјални проблеми су испреплетани, у њима се смењује романтика и реализам, а јављају се и ретке назнаке неких модерних средстава (симболи, разарање, патња, нихилизам).

У муслиманском кругу. У посебном кругу приповедака Крстић је још детаљније приказивао живот македонских муслимана. Понеко ове муслимане назива словенским муслиманима, будући да се сви они не осећају делом македонског или српског народа, већ многи међу њима истичу само своје даље општесловенско порекло. Ове људе и њихов тегобан живот на раскршћу етничких, верских и језичких баријера, приказивао је у неким од већ набрајаних приповедака, у приповеци *Без тапије*, а потом у приповеткама *На Бајрам*, *Сеоски писмоноша*, *Покојни Алија*, *лулар*, *Опитиски ђубретар*, *Први*, *Тешко наслеђе*, *Оскрнављено братство* и још неким. Писац нас непосредно упознаје са животом ових људи, он улази у њихове куће и душе, и са доста реалистичких детаља приближава нам овај прилично непознат свет. Таква је његова невешта прича *На Бајрам* која се исцрпљује на сувом приказу обичног живота и свакодневних тривијалности. Нешто боља је његова приповетка *Сеоски писмоноша* чији главни лик Хаџо Иљаз, захваљујући улози коју је присвојио – да добровољно разноси пошту – успева да упозна многе људе, завири у њихове тајне, стичући тако непосредан увид у печалбарске поруке и пошилке. Захваљујући томе он израста у један од сложенијих ликова Крстићеве приповедне прозе. Једна од познатијих његових прича јесте *Покојни Алија*, *лулар*, у којој је описао лик верског фанатика и занесењака који приморава хришћане да пређу у мухамеданце и притом не бира средства да би остварио свој циљ. Али када се 1912. десио историјски преокрет, тај удар он не може да поднесе и убрзо умире. Преко *Опитинског ђубретара* приказује се једна читава варошица у Македонији, са измешаним становништвом и разним згодама у тим односима, са тежиштем на животу самих муслимана. Писац овде описује више слојеве мусли-

манског друштва и тиме помало проширује поље своје реалистичке поезике која оквирно приказује сасвим обичан, мали свет. Но и приказани бегови нису дати као некаква висока аристократија, већ савим обични људи који се никако не сналазе у измењеним историјским приликама. То је преломно време када се ни хришћанска раја не сналази у новој улози власти и нових односа, па своје хирове искаљује на сиротом општинском ђубретару. Приказана ропска психологија повезује ове људе у једну целину, без обзира на све њихове унутрашње разлике.

Приповетка *Први* у месецу је описан дан када се прима некаква плата од нове власти и то је она мотивација што спречава Халим-хоџу да напусти све и оде у Турску. Овде је социјалне мотиве Крстић уздигао изнад националних. У *Тешком наслеђу* писац се бави сложеним процесом проверавања, када од Илије постаје Алија, а онда починивши, више злочина, он губи наду да има шансе на поновни повратак у окриље старог племена. *Оскрнављено братство* потенцира комплекснији живот једне бројније муслиманске породице. Описан је обичај узимања снахе за жену када умре његов брат, што је било несвојствено хришћанима. Права драма одвија се у актерима ове приче, нарочито у женском делу породице, код Јашарице, која мора да узме свога девера, иако га је до тада сматрала братом. А финале је нарочито драматичан, када се, незнано откуд, појави жив њен муж, што нас донекле подсећа на Нушића. Ова приповетка је својом сложеном радњом била достојна за праву драму. Ту се видело да Крстић има склоности за писање узбудљивих драмских дела. Крстић је приповетке о муслиманима писао без романтике и инсистирања на источњачки сензуализам и путеност. Иако су специфичне и различите од других прозних кругова, ни ове приповетке не излазе из основних оквира реалистичке поезике. Сликају се мали људи, описују разне породице, даје се колективна атмосфера више националних и верских групација, али се све то уклапа у широк књижевни приказ једног читавог региона на југо-западу Македоније.

Социјалне приповетке. Прави реализам Анђелка Крстића наступио је његовим социјалним приповеткама и оне су најчешће третирале проблеме печалбарства. Сиромашни македонски крајеви, отета земља од стране турских ага и бегова, непостојање јаких националних и ослободилачких покрета – све је то стваралао услове да се хлеб мора зарадити на страни, у суседним земљама, или негде далеко, чак до Америке и Аустралије. И они који су остајали да се муче на родној груди ништа мање нису интересовали писца. Крстић најчешће повезује те две средине и приказује их у нераскидивом јединству, јер су печалбари исконски и некако фатално били везани за родни крај. Изражених социјалних мотива било је и у приповеткама о муслиманском свету, људски живот у њима анализиран је и са националног, и са социјалног, и са емотивног стајалишта, па Крстићево дело пружа примере претежно друштвене проблематике. Када је турска власт замењена српском,

социјални проблеми избијају у први план, док су национални потиснути, па се јављају супротности између власти и властитог народа, између бирократије и сиротиње. Исто као и код реалистичких писаца у Шумадији.

Као писац Крстић сада постаје оштрији, сатиричнији, његови погледи продиру дубље у сву социјалну раслојеност и напетости које владају између појединих слојева. Овакве акценте срећемо већ у приповеткама *Нема пазухе*, *Три цванџика*, *Калеш Димко срмаћеш* и *Продаје се село*. У *Клетви* је социјална изопаченост захватила и попове, у њој поп за новац лажно сведочи и разводи брак једне жене и њеног мужа који се враћа из печалбе. Крстић је описао појаву симсарства, чија је појава била посебна специфичност ових крајева. Приповетка *Симсари* даје појаву посредништва у куповини. Посредници се намећу као некакви арбитри без којих продаја није могућа, а за њихове тобожње услуге они узимају велики део новца. Ти симсари били су регрутовани са стране или из власти, па је њихова улога била врло штетна за ионако тежак живот сељака и свих сиромашних суграђана.

Приповетка *Подушје преживелим и изгладелим* истиче социјални и политички проблем односа београдских и скопских власти према месном становништву. Однос бирократије према сељацима и сиромашним грађанима био је сличан оном у приповеткама М. Глишића или неких других наших реалиста. Новим властима је био дражи богати Авди-бег, који је побегао у Турску, а онда се вратио и подмићивањем повратио своја имања и спахијски положај. Онда распродаје своје имање македонским повратницима из Америке и са великим парама враћа се назад у Турску. Још драстичнији пример обесправљености, с једне, и узрпације општинских власти, с друге стране, јесте приповека *Продаје се село*, која се тематски најпре појавила као оглас у новинама – о продаји услед тешких услова и тоталне злоупотребе бирократских моћника. У њој интелектуалац Младен немоћно ламентира и води дијалог са другим ликовима ове приче о апсурдној ситуацији – да неко чак и цело село нуди на продају. То је био врхунац обесправљености и злоупотреба владајућих моћника који су господарили Македонијом између два светска рата. Писац није могао ћутати над овим безакоњем, тим пре што су на власт дошли припадници његовог народа са којима се он заједнички борио за националну и социјалну слободу.

Приповетка *Калеш Димко, срмаћеш* (калеш – црнпурасти, срмаћеш – мајстор на срми) представља пропадање домаћих занатлија пред налетом индустријске, капиталистичке производње. Ову тему згуснуто и лирски танано обрадио је К. Рацин у песми *На Струга дућан да имам*. Поменутом кругу социјалних и сатиричних приповедака Анђелка Крстића припада и опора прича *Нема пазухе* која садржи имплицитни протест писца против неправди и узурпација. Банкари и разни зеленаши, као у приповеткама првих српских реалиста, у четрдесетим годинама XX века, крстаре Македонијом и пљачкају печалбаре који су се вратили из Румуније, а како су код куће без

посла, постају лак плен махинација и пљачкашких марифетлука.

У Крстићевом представљању ситуације у Македонији народ се још није уздигао до побуне и револуционарних идеја. Писац представља заостало село и његове људе у егзистенцијалним мукама, распете између жеља и тегобне стварности, између очекивања социјалне слободе и неизвршења аграрне реформе, којом је нова власт могла вратити земљу сељацима, али се то ретко дешавало, или је било сасвим супротно. Критика Крстићу замера непостојање такве свести:

„Ни у овим, критички најоштријим приповеткама, Крстић се није уздигао до идеологије авангарде радничке класе и није говорио с њених позиција. Али је, несумњиво, уз револуционарног песника Косту Рацина, у то време био једини велики приповедач из Македоније, који је критички сагледао друштвену стварност, стао на страну оних који су патили, који су били жртве, показао пуно разумевање за њихове невоље и у име њих, уметничком речју изразио протест пред лицем јавности“ (Крстић, 1981: 153).

Ова помало идеолошка критика заборавља да је Крстић у основи био реалиста, да у његовој имплицитној поетици има осуде и тежње за обрачуном са носиоцима негативних појава, али да његова експлицитна и укупна поетика није могла садржавати паролашке и бунтове идеје, јер би се у том случају његово дело свело на голу пропаганду, а Крстић је ипак био писац од нерва и уметничког осећаја, који естетичке проблеме разрешава стваралачким показивањем и животним приказивањем најдубљих истина о људима у његовом завичајном Дримколу. Реално приказујући живот његовог родног краја, Крстић је био прави (мада закаснио) реалиста на крајњим рукавцима српског реализма у целини.

Враћање на почетак. При крају своје стваралачке делатности Крстић се вратио неким родољубивим темама из почетног периода писања. Писац је поново желео да укаже на трагично доба робовања под Турцима, остављајући по страни критичко-социјалну тематику и актуелна друштвена збивања. Наговештаји и паклена атмосфера надлазећег Другог светског рата скренула је пажњу писца на националне теме, он у својим делима сада тражи етичка упоришта за отпор новом агресору. Међунационалне и конфесионалне разлике се ублажавају, а расте свест и потреба за заједничком борбом против будућих освајача, па се и антирежимска реторика из социјалних приповедака ублажава или потпуно нестаје. У том духу писана је приповетка *Легенда старог рибара*. Иза старог рибара крије се сам писац који жели да поручи новим генерацијама да се за слободу вреди борити, да упоришта морамо тражити у народној херојској прошлости. Стари рибар на обали Охридског језера, непосредно поред цркве свети Јован Канео, држи лекције младима о значају стварања и ширења државе, па њену појаву и важност симболично назива звездом Зорњачом која не сме потонути у Језеро. Већ на самом почетку новог рата, 1941. године, писац пише задњу своју

приповетку, *Последњи метак*, опет са тематиком ропства под Турцима. У њој је представљена једна чета која штити народ од зулумћара и разних разбојника, али и од регуларних трупа турске војске. Писац као да је желео да овом аманетном причом поручи да су национална и државна питања важнија од социјалних и егзистенцијалних. Иако су збавања у њој згуснута и драматична, ликови немају своја имена, појављује се само име борца Аћима који, када после тешких опсада и борби остане без ноге, моли свога саборца да му да последњи метак којим би се докусирио само да не падне у руке непријатељу. Али онда нагло одлучи да то учини ножем, а тај последњи метак ће тебати оном борцу који одлази у пробој. Анђелко Крстић, писац и борац који је више пута са пушком у руци стајао на бранику српске домовине, овом причом желео је да каже да се вреди поново борити за слободу која је мучно стицана и крваво извојевана у претходним ратовима.

Заокрет од социјалних и печалбарских тема ка првобитним родољубивим и историјским садржајима осетио се не само у приповеткама, већ и у његовој јединој драми, под именом *Заточници* (1937) – објављеној најпре у *Јужном прегледу*, а која је исте године и изведена у Народном позоришту у Скопљу у оквиру обележавања 25-годишњице ослобађања од Турака у Првом балканском рату. Драма се састоји од четири чина и те јубиларне године изведена четири пута. Њена радња се одвија негде у западној Македонији 1904. године, дакле, за време турског ропства. У њој Махмут-бег хоће на силу да узме сеоску лепотицу Магду, па убија њеног вереника Марка Столеског. Тада се појављује четничка организација са историјски познатим војводама, Мицком Крстићем, Глигором Соколовићем и Јованом Стојковићем Бабунским, и они убијају Махмут-бега, пале његов конак, а Магди налазе новог вереника, Јована, четничког курира. И неке од ранијих Крстићевих приповедака садржавале су велику драматику и емоционалне тензије које писац вешто градуира до својих врхунаца. Драма *Заточници* дошла је некако као логична последица те показане способности писца да вешто уобличава драмску радњу, да ствара логичан заплет и ваја пунокрвне ликове – психолошки, социјално и национално добро мотивисане.

Критика је оценила (Ђ. Ј. Киселиновић) да њена радња има неких сличности са драмом *Македонска крвава свадба* Војдана Чернодринског. Делује, међутим, сасвим као новина убацивање четничке организације у литературу, а зна се да су се четници као историјска групација најпре појавили управо у Македонији, борећи се, како против Турака, тако и против великобугарских претензија на ове просторе. У том смислу Крстић није изневерио стварност, он је верно описивао оно што је реално постојало у Македонији у времену пред ослобађање од Турака. Драма је, упркос извесној тенденциозности и пригодности, урађена доста вешто, али њено извођење није пратила одговарајућа техника која би је учинила смисленијом и уметнички ефектнијом. Каснија збивања у политици и идеологији ставила су ову занимљиву драму у потпун запећак и заборав.

Роман Трајан. Најзначајније и најобимније дело Анђелка Крстића јесте његов роман *Трајан* (1932), опширно штиво са преко пет стотина страна, које је захватило најважније социјалне и националне проблеме људи Крстићевог родног краја са почетка XX века. Текст романа настајао је скоро читавих пет година, јер је поједине његове одломке (*Учитељ Дојчин*) писац објављивао још 1929. у скопском *Јужном прегледу*. По опширности и сложености захвата роман представља праву епопеју живота македонских људи на великом историјском прелому векова и друштвених епоха. Роман је компонован из три дела, први приказује време и средину до Трајановог рођења, други, сазревање Трајаново до мајстора и печалбара и, трећи, учешће овог јунака у Балканским и Првом светском рату. Овде ваља напоменути да се у извесним линијама развоја Трајановог лика препознају неке биографске црте самог писца, дакле, у њему има доста аутобиографског материјала. Крстић то даје и преко лика учитеља Дојчина који се, као и писац, школовао у Београду, а потом велику муку мучио при отварању српске школе у Лабуништу. Крстић нашироко представља супротстављене процесе српских и бугарских идеја око Македоније, доба турских зулума и општу обесправљеност, дезоријентацију и пониженост сељачког света у тим трвењима и друштвеним гигањима.

Приказивање потом прелази на оцртавање Трајановог животног пута, који се креће од измећара код турских бегова, шегрта у Битољу, а затим он као помоћник одлази са зидарима у Метохију (Горња Лука код Дечана) где ће присуствовати узбудљивим сценама обрачуна двају закрвљених албанских фисова/племена. Следи његов боравак у Београду где ради у „народној кујни“ и постаје разносач млека. (Исте послове у стварности радио је и сам Крстић.). Трајан жели да постане зидар, мајстор, па од тешког рада оболева и одлази у родни крај да би се лечио у Дебарској бањи. Када се опоравио, одлази као зидар на печалбу у Румунију. У међувремену, у Првом балканском рату Македонија је ослобођена од Турака, а приближава се и Први светски рат и ми већ видимо Трајана као српског војника у борбама против германског окупатора. Трајанова јединица бива разбијена, а он рањен, заробљен и смештен у болницу у Крагујевцу. Следи пребацивање у логор у Мађарској, па у Чешкој. По животним менама и драматичним преокретима овај лик бар донекле подсећа на чувеног Григорија Мелехова из романа *Тихи Дон*. Трајан је потом пребачен у Бугарску где је присиљен да се бори као бугарски војник против дојучерашњих сабораца и земљака, па отуда бежи на Солунски фронт, те са својом јединицом прелази победнички пут све до северних граница нове државе, Југославије. Оболео и исцрпљен, враћа се кући и умире. То је, укратко, животна путања овог лика необичне судбине и богатог унутрашњег живота. Крстић је, уз то, сваку средину кроз коју се кретао Трајанов лик, детаљно илустовао бројним епизодама, обогатио новим ликовима и многим сликама и упечатљивим детаљима.

У роману *Трајан* Крстић је вешто комбиновао и сагледавао социјалне и националне димензије животних проблема кроз које се пробија овај јунак. Социјални живот има превагу, али ни националне идеје (и заблуде) нису заповстављене. Била је то успешна спрега реалистичких и романтичарских идеала у којој је реалистичност добила своју велику надмоћ. Чак ни „Крстићев романтизам, до извесног степена, ни у ком случају није нереалан, није неистина, зато што је њиме ипак тражена једна стварност која оличава једну епоху. Њиме Крстићев реализам није ни најмање нарушен“ (превео: М. Ј.– Раџић, 1966.227). Живот је описан комплексно, захваћене су све стране његовог испољавања, описани главни правци политике и историјских кретања, оцртали бројни догађаји и актери, зналачки израђени многи ликови и мањи портрети. Уместо једне средине, приказиване у приповеткама, овде имамо право богатство разних средина, праву мултирегионалност коју досежу само велики реалисти. Тиме је роман *Трајан* достигао високе вредности. Сликани су и села и градови, различите националне и верске средине, неједнаки друштвени стаљежи, многи мушки и женски ликови. Такво богатство профила, ситуација и изобиље епизода поседују само добри романи. Можда је у њему најрељефније приказана београдска средина, у којој је Крстић проводио младе године свога живота, али ни друге не заостају много за њом. Ту је разрађена широка слика Дримкола, а нарочито су упечатљиво дате сцене које се збивају у Метохији. Само је развијени реализам мога дати тако широку и тако разгранату панораму више животних средина и мноштва људских нарави у њима.

Централни лик дела је Трајан Радевић из села Трпенти. Он није само лик већ и вишеструки симбол. У њему је садржана мисао/порука да треба да се *траје*, да се *ради* и да се *трпи* да би се опстало на овој врлетној земљи Балкана. Лик Трајана је приказан комплексно, у свим фазама развоја, са богатим унутрашњим животом и спољним манифестацијама. Он представља основну нит романа која све епизоде и све остале ликове веже у једну симбиозу. Фабула романа тече линеарно и остварује се преко овог лика наративним целинама које су хронолошки постављене. То даје утисак нешто старомоднијег романа, где је радња најважнији сегмент структуре дела. Трајанов лик, међутим, својом сложеностју наткриљује ову особеност и претвара роман радње у роман лика, у чему је садржана извесна усмереност овога дела модерној структури дела. Али нису у овом лику садржани само сви симболи и све психолошке варијације. Склоност ка размишљању, ка унутрашњем преиспитивању и истанчаном саосећању са другим актерима чини га изразито сензибилним. Има још таквих симбола, а поред Трајана истичу се и други важни ликови, коџабаша Исак, поп Јордан, Учитељ Дојчин, ратник из Крагујевца Милисав Јасеничанин, те женски ликови Момировица и Трајковица.

Нарочито су женски ликови носиоци снажног стојицизма, моралне чврстине и исконске везаности за родну грудну и кућно огњиште. По тој антејској

везаности за земљу ове јунакиње се могу успешно поредити са ликовима прозе Вељка Петровића. Више него мушкарци, жене код Крстића постају симболи вечитог отпора и трпљења пред ударима свих невоља и злих сила које долазе и од људи и од неплодне земље. Велики историчар Јован Деретић је погрешно кад је за овај роман устврдио: „Тенденција ипак често надјачава реализам романа и угрожава његову животну уверљивост“ (Деретић, 1983: 549.). Сасвим обрнуто, убедљивост и снага његовог реализма потиснула је местимично изражену тенденциозност дела. У роману има заиста много фактографије, повезивање свих његових елемената у једну хармоничну целину није увек најбоље, има у њему расплутости и преопширности, али све те недовољности наткриљује снага конкретног реализма, синтетичност мисли, симболизација и једна епска лиричност која овом делу даје топлину, искреност и поетичност.

Закључак

Анђелко Крстић је стварао своја дела у дугом распону од 1900. до 1941. године, од којих је најплоднија и најуспешнија била задња деценија његовог рада. Иако је реализам био основна карактеристика његовог писања, овако дуг стваралачки период није могао остати без својих мена, без својих развојних фаза, па и богатијег стилског израза и припадања различитим поетикама. Поред реализма, констатовали смо и извесне романтичарске наносе, нарочито у делима патриотског и нешто даљег историјског сагледавања живота. Гро његових приповедних дела настао је после прве фазе модернизирања наше књижевности, па се код њега понекад јавља и успела симболизација и поетизација прозе. Описујући у *Трајану* ратна збивања и страхотна разрања људских добара, те уништавања живе силе, неминовно се овде срећу и експресионистички елементи и ствара атмосфера лудила и тотално поремећених, поживотињених природа у војничком наступању. Све то даје Крстићевој прози дубљу сложеност, упркос привидне и првотне једноставности његовог дела. Језик којим је овај писац писао је претежно српски, али га је он комбиновао са елементима локалних народних говора, из којих је касније настао македонски књижевни језик. Уосталом, коришћење локалних језичких идиома и фразеолошких необичности била је карактеристика већине реалистичких дела наших писаца. Према тим својствима Крстић се у свом времену није разликовао од своје реалистичке сабраће у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини. Узимајући у обзир језичку двојност (српску и македонску) таквих писаца као што су Анђелко Крстић и Томо Смиљанић – Брадина, историчар Миодраг Друговац подвлачи и њихову двојност у националном смислу, као припадност „српској и македонској књижевности“ (Друговац, 1990: 117). С нашим напоменом да њихово дело првенствено припада српској књижевности, а тек мањим делом и македонској.

Литература

- Божовић, 1929: Г. Божовић, „Код чокалијскога барда“, *Политика*, XXVI/1929, 7546, 11–12.
- Деретић, 1983: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит, 1983.
- Друговац, 1990: М. Друговац, *Историја на македонската книжевност*, Скопје: Мисла, 1990.
- Друговац, 1975: М. Друговац, *Македонската литература од Мисирков до Рацин*, Скопје: Просветно дело, 1975.
- Илић, 1976: В. Илић, *Токови македонске књижевности*, Приштина: Јединство, Приштина 1976.
- Јеврић, 2017: М. Јеврић, *Историја српске књижевности, Реализам, II*, Бања Лука: Бесједа, 2017.
- Јовановић, 1990: С. Јовановић, *Политичке и правне расправе I-III*, Београд: БИГЗ, Јуославијапублик, СКЗ, 1990.
- Скерлић, 1953: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Рад, 1953.
- Каровски, 1974: Ј. Каровски, *Печалбарството во македонската литература*, Скопје: Мисла, 1974.
- Киселиновић, 1936: Ј. Ђ. Киселиновић, *Два романа*, *Правда*, 32/1936. 11, 42о, 11.
- Кољевић, 1966: С. Кољевић, предговор у: *Yugoslav short stories*, London: Oxford University press, 1966.
- Костић, 1995: К. Костић, *Књижевно дело Анђелка Крстића*, Приштина: Јединство, 1981.
- Палавестра, 1995: П. Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, Београд: СКЗ, 1995.
- Поленаковић, 1937: Х. Поленаковић, *Југ Анђелка Крстића*, Скопље: Луч, I/1937, 6–7, 255–267.
- Рацин, 1966: К. Рацин, *Стихови и проза*, Скопје: Култура, 1966.
- Цвијић, 1991: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд: САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Књижевне новине, 1991.

Milorad Jevrić

ANĐELKO KRSTIĆ AS A SERBIAN AND MACEDONIAN WRITER

Summary

The works of the writer Anđelko Krstić belong to both Serbian and Macedonian literature. In history of literature, there are writers who belong to literatures of as many

as three different peoples. One such example is Kosta Racin, who mostly wrote in Serbian, but he published his best works in Macedonian and even Bulgarian; whereas the Bulgarian Ljuben Karavelov belongs to Serbian, Russian and Romanian, in addition to the Bulgarian literature. Writing in multiple languages usually gives cause for contentions and claims of entitlement from all sides. Hence Croats often seek to claim ownership over Serbian writers and scientists such as Tesla, Andrić and many others. Sometimes it is good that a writer's provenance is a subject of dispute between different nations, because that is a significant affirmation of their value. There were no larger disputes between Serbs and Macedonians concerning the works of Anđelko Krstić, for this writer expressed his nationality to be Serbian, he wrote solely in the Serbian language and fought for the creation and liberation of the Serbian state and Serbian people. He found the literary themes and motifs for his writings mostly in Macedonian land, but also in many areas of the mountainous Balkans.

Key words: Double or triple affiliation of writers, realism, modernism, Serbian literature, Macedonian literature, novel, narrative, drama, genre interference.

